

Fiscale illusies

DR. H. J. VAN DE BRAAK

Inleiding

„Een heerser doet uitgaven met zijn eigen bezit en dat van zijn onderdanen of wel met dat van anderen. In het eerste geval moet hij zuinig zijn. In het laatste geval moet hij geen kans voorbij laten gaan om vrijgevig te zijn... Een heerser moet er voor zorgen, dat hij overwint en dat hij de heerschappij behoudt. De middelen daartoe zullen altijd eervol worden genoemd en door iedereen geprezen worden. Want het gewone volk wordt altijd gegrepen door de schijn en door de goede afloop”.

Deze teksten zijn afkomstig uit het beroemde boek *De Heerser* van de veel verheerlijkte en even gesmaad Niccolò Pietro Michele Machiavelli (1469-1527) 1). De naam van deze Florentijnse stadsambtenaar is verbonden met de term machiavellisme, wat staat voor meedogenloze heerszucht, intriges enz. Wie zich echter verdiept in het leven en de tijd van Machiavelli, komt tot de ontdekking dat het beeld van deze schrijver nuancerend en relativering behoeft. Zijn levensloop was zeker niet die van wat we tegenwoordig het type technocraat zouden noemen. Integendeel, Machiavelli was een levensgenieter met een goed ontwikkeld gevoel voor humor en ook iemand die niet alleen bekendheid verwierf door zijn staatkundige verhandelingen, maar evenzeer bewondering oogste met het schrijven van gedichten en toneelstukken. Daarnaast blijkt Machiavelli méér een produkt te zijn van zijn tijd, dan de term machiavellisme doet vermoeden. „Machiavegli, cives florentini”, leefde in een tijdvak van turbulente veranderingen. Geboren in 1469, viel zijn leven in een periode waarin de grote beslissingen die het einde van de Middeleeuwen betekenden, bezegeld werden. De ontdekkingsreizen van Columbus tot die van Magelhaes en Pizarro vonden plaats tussen 1490 en 1530. Spanje veranderde onder de handen van Ferdinand van Aragon tot de moderne grootstaat, die Karel V zou erven en in staat zou stellen tot diens hegemoniepolitiek en waar Nederland ook het een en ander van zou merken (tiende penning!). Frankrijk groeide onder Lodewijk XI van een feodaal agglomeraat uit tot een innerlijk gesloten staat die Lodewijk XII en Frans I zouden uitbouwen. Het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie streefde onder Maximiliaan (1493-1519) naar grote rijkshervormingen. Het Humanisme, gesteund door de boekdrukkunst en een opbloeiend handelsverkeer, leidden de geestelijke bevrijdingsbeweging in die o.m. haar beslag zou krijgen in de grote stap der Hervorming door Luther in 1517. Alom gis-

ting, verandering, onzekerheid. En te midden van een zich consoliderend Europees statensysteem staat het chaotische Italië, gekenmerkt door grote verdeeldheid en wedijver onder de stadstaten en misbruikt als Europees slagveld sedert de inval van de Fransen in 1494.

In deze rumoerige tijd leefde Machiavelli, die wil dat Italië – onder aanvoering van een eigen sterke figuur – als eenheid haar plaats inneemt te midden van de grote Europese staten. Alleen in dit licht kan men de gedrevenheid en geestdrift van Machiavelli beter begrijpen.

In 1903 verschijnt van de Italiaanse econoom Amilcare Puviani diens klassieke studie over financiële illusies *Teoria della illusione finanziaria* 2). Deze studie, waarvan in 1960 een Duitse vertaling verschijnt, is een uitgewerkte versie van een eerdere publikatie (in 1897), getiteld *Teoria della illusione nelle entrate pubbliche*. Daarin gaat het over illusies met betrekking tot de publieke inkomsten. Puviani, die een scherp oog heeft voor de samenhang tussen staatsvorming en belastingheffing, is sterk beïnvloed door het werk van Machiavelli en met name diens verhandeling over *Il Principe*, waarin deze o.m. constateert dat het gemene volk zich gemakkelijk laat misleiden door de uiterlijke schijn. De belangstelling van Amilcare Puviani gaat vooral uit naar het verschijnsel fiscale illusie, waaronder hij een veelheid van zaken rekent. In de latere vakliteratuur over fiscale illusies wordt dit begrip echter op tamelijk specifieke wijze omschreven. Doorgaans verstaat men onder fiscale illusie een stelselmatige misvatting bij burgers omtrent de omvang van de belastingdruk en het overheidsprofiel 3). Die misleidende voorstelling wordt bij voorbeeld in de hand gewerkt door gebrekkige kennis van de belastingheffing of doordat fiscale betalingsverplichtingen vaak op onzichtbare en versnipperde wijze worden opgelegd en geïnd.

Het studiegebied van de fiscale illusies is ongemeen fascinerend, o.a. omdat valse voorstellingen over de algemene middelen op een of andere manier nauw samenhangen met fiscale fraude. Uit onderzoek blijkt immers dat het publiek over het algemeen zeer onwetend is op fiscaal terrein. En deze onwetendheid met betrekking tot het fiscale rechtsgebied – dat immers de structuur heeft van een pan spaghetti – is een niet te verwaarlozen bron van belastingweerstand 4).

In deze beschouwing wil ik een aantal facetten van het verschijnsel fiscale illusie belichten. Om te beginnen is er de kwestie van de begripsbepaling. Het is bij voor-

beeld opmerkelijk dat het beschikbare onderzoeksmateriaal de belastingillusie eenzijdig situeert bij de contribuable. In die optiek is de illusie van de belastingbetaler vooral toe te schrijven aan de kosten die een betere kennisname van de belastingheffing met zich brengt. Aangezien die informatiekosten echter een functie zijn van de structuur van het belastingstelsel, ligt het voor de hand om het voorkomen van illusies ook bij de fiscale wetgever te situeren. De vraag is dan in hoeverre de fiscale wetgever een correcte voorstelling heeft van het gedrag en de houding van de belastingbetaler. Deze redenering kan nog verder worden doorgetrokken. Het is immers aannemelijk dat onzichtbare en ingewikkelde belastingheffing verantwoordelijk is voor fiscale illusies bij contribuabelen en voorts een determinant kan zijn van fiscale fraude. In het verlengde hiervan ligt de vraag of de ingewikkeldheid van de belastingwetgeving niet vooral in de hand is gewerkt door de introductie en toepassing van fiscaal-vreemde of zelfs -vijandige oogmerken zodanig dat het fiscale bedrog ook aan de kant van de wetgever valt te lokaliseren. In die trant merken Schmolders en Schelle op dat de budgettaire functie van belastingheffing van lieverlee is overwoerd en misbruikt door andere functies. „De belastingpolitiek wordt als allemansliefje ingezet, meestal zonder er aan te denken dat het belastingstelsel en de belastingpolitiek zelf al voldoende problemen hebben” 5).

Begripsbepaling

Het heeft geruime tijd geduurd voordat de fiscale illusie voorwerp is geworden van wetenschappelijk onderzoek en theoretische vorming. Dat is zeker niet alleen toe te schrijven aan het feit dat maar weinig economen de Italiaanse taal machtig zijn en daarom geen kennis hebben kunnen nemen van Puviani's gedachtengoed. In de eerste plaats maakt Puviani gebruik van psychologische en sociologische ideeën die voor onze begrippen nogal speculatief en primitief zijn. Bij hem is het begrip fiscale illusie dermate rekkelijk dat het verklarende vermogen verliest. Daarnaast is zijn tekst zodanig doorspekt met hervormingsgezinde en normatieve uitspraken dat zij op gespannen voet komt te staan met eisen van

1) Nicolò Machiavelli, *De Heerser*, Antwerpen, 1955, blz. 64 en 71. Zie voorts: Edmond Barincou, *Machiavelli in zijn tijd*, Utrecht/Antwerpen, 1959.

2) Amilcare Puviani, *Die Illusionen in der öffentlichen Finanzwirtschaft (Teoria dell'illusione finanziaria)*, Berlijn, 1960.

3) Werner W. Pommerehne en Friedrich Schneider, *Fiscal illusion, political institutions, and local public spending*, *Kyklos*, jg. 31, 1978, blz. 381.

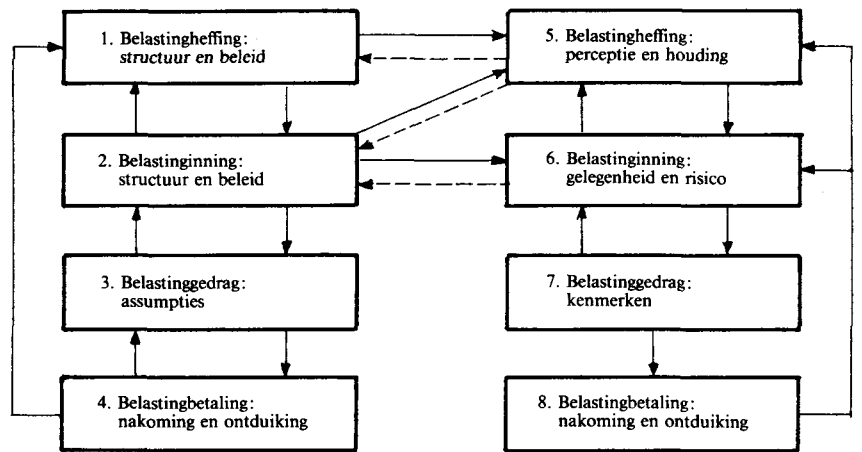
4) Alan Lewis, *The psychology of taxation*, Oxford, 1982, blz. 59. Het septembernummer van de *Journal of Economic Psychology* is gewijd aan „Fiscal Psychology”, jg. 2, no. 3, 1982.

5) Günter Schmolders en Klaus Schelle, *Der manipulierte Steuerzahler. Vom Missbrauch der Besteuerung zu finanzfremden Zwecken*, Wiesbaden, 1978, blz. 10.

objectieve beschrijving en verklaring. In de tweede plaats is men er in de economie lange tijd van uitgegaan dat beslissingen die plaatsvinden onder invloed van fiscale illusies irrationeel zijn en daarom geen geschikt voorwerp zijn voor wetenschappelijke analyse 6). In feite zijn deze redenen echter schijn of bedrog. De Angelsaksische en continentale vakliteratuur ter zake van belastingheffing en openbare financiering laat zien dat de bestudering van fiscale illusies een lange traditie heeft, ook al wordt die term lang niet altijd gehanteerd 7).

Terwijl Puviani een ruime betekenis toekent aan de fiscale illusie, wordt in empirische studies een zeer beperkte inhoud gegeven aan dit begrip. Traditioneel slaat fiscale illusie op de valse, misleidende voorstelling die belastingbetalers zich maken van de lastendruk. Zo'n illusie wordt algemeen toegeschreven aan de kosten die het individu zich moet getroosten wil hij goed geïnformeerd zijn over zijn fiscale verplichtingen. En die lasten zullen variëren naar gelang de verschillende soorten belastingheffing en de totale structuur van het belastingstelsel. Wat betreft de inkomstenbelasting is de Nederlandse burger sedert de invoering van het schijventarief (1973) goed geïnformeerd over de eigen marginale lastendruk. Hoe dan ook, in de meeste literatuur wordt de illusie omtrent de belastingdruk veelal geïnterpreteerd als een stelselmatige onderschatting van de individuele lastendruk, die o.m. wordt veroorzaakt door de beperkte zichtbaarheid van belastingen en andere overheidsinkomsten.

Ruwweg zijn er drie oorzaken aan te wijzen voor de beperkte *belastingzichtbaarheid*. Ten eerste zijn er de informatiekosten voor contribuabelen, die te maken hebben met de wijze van belastingheffing. Over het algemeen is men zich nauwelijks bewust van bij voorbeeld kostprijsverhogende belastingen zoals accijnzen of BTW, in tegenstelling tot bij voorbeeld inkomsten- of vermogensbelasting. Men kan daaraan toevoegen dat ook de loonbelasting – als voorheffing van de inkomstenbelasting ingehouden en afgedragen door de werkgever – goeddeels onttrokken is aan het zicht van de belastingschuldige. Ten tweede zijn er de informatiekosten, die te maken hebben met de regelmaat waarmee moet worden betaald. Bedragen die over grote tijdsintervallen – bij voorbeeld eenmaal per jaar – moeten worden betaald, liggen sterker in het fiscale bewustzijn dan bedragen die in kleine hoeveelheden en op gezette tijden worden opgelegd respectievelijk betaald. Ten derde zijn er de informatiekosten, die te maken hebben met de ingewikkeldheid van het belastingstelsel. Hoe gecompliceerder de betreffende belastingheffing, des te hoger de informatiekosten waarvoor de burger zich ziet geplaatst. Meer in het algemeen is hier natuurlijk sprake van de zogenoemde „compliance costs”, dat wil zeggen de kosten die de nakoming van belastingverplichtingen meebrengt. Alles bijeen luidt de traditionele visie op de fiscale illusie als volgt. Individuen zien zich geplaatst voor toenemende kosten, wanneer zij een beter zicht willen krijgen op hun feitelijke lastendruk. Bij onzichtbare en ingewikkel-

de belastingheffing zal het individu het weinig zinvol achten om zich volledig te informeren, aangezien de marginale baten van zo'n onderneming – vergeleken met de kosten – al gauw het nulpunt naderen.

Eigenlijk zijn er geen overtuigende redenen om aan te nemen dat burgers alleen maar geneigd zijn om hun lastendruk te onderschatten. Overschatting behoort evenzeer tot de mogelijkheden, bij voorbeeld wanneer men wel beseft dat er bepaalde belastinginkomsten zijn maar geen idee heeft van de feitelijke druk. Opmerkelijk in dat verband is het onderzoek van Schmolders, waaruit naar voren komt dat burgers bij drie van de vier genoemde consumptiegoederen accijnzen veronderstellen terwijl die er niet zijn 8). De traditionele opvatting dat er bij fiscale illusie sprake is van een onderschatte lastendruk is dus eenzijdig. Een fiscale illusie kan ertoe leiden dat belastingbetalers de werkelijke prijs van collectieve goederen en diensten zowel over- als onderschatten 9).

De – overigens niet altijd heldere – grens tussen zichtbare en onzichtbare belastingen is de laatste tijd in beweging gekomen. Enerzijds wordt wel gepleit voor verzwaring van de minder zichtbare en daardoor gevoelde accijnzen en omzetbelasting, anderzijds leidt de druk van zichtbare heffingen tot spanningen. Als zeer zichtbaar geldt bij voorbeeld de gemeentelijke onroerend-goedbelasting, die blijkens een stroom van beroepsschriften bij de gerechtshoven allerminst sympathie ondervindt bij de burgers. Waar het tegenaan van fiscale illusies hoge prioriteit verdient, kan in het algemeen worden gepleit voor grotere zichtbaarmaking van de belastingdruk 10). Meer zichtbare belastingheffing plaatst de overheid waarschijnlijk voor grotere weerstand van de zijde der belastingbewuste burgers. Daartegenover staat dat contribuabelen ten minste zicht krijgen op de feitelijke lastendruk, niet het slachtoffer worden van fiscale drogbeelden of verleid worden tot fiscale fraude.

Analyseschema

Zoals uit het vorenstaande blijkt, wordt de fiscale illusie traditioneel in verband gebracht met valse voorstellingen omtrent de lastendruk. Uit de vakliteratuur blijkt echter dat die begripsinvulling inmiddels te

eng wordt bevonden. Het bestaan van illusies met betrekking tot de uitgavenzijde van de rijksbegroting, alsook het gelijktijdige optreden van illusies omtrent de inkomsten- én uitgavenzijde wordt uitdrukkelijk onderkend. Zo bezien, is het belang van onderzoeken naar zichtbaar overheidsprofijs – de tertiaire inkomensverdeling – o.m. gelegen in het terugdringen van budgettaire illusies. Dat zijn dus bedrieglijke voorstellingen met betrekking tot de vraag wie hoeveel profiteert en van welke collectief-bekostigde voorzieningen.

Zoals burgers illusies kunnen koesteren over de heffing en bestemming van algemene middelen, evenzo kan de fiscale wetgever zich een verkeerde voorstelling maken van de belastingbetaler. In zijn recente studie heeft Alan Lewis deze kwestie op voortreffelijke wijze behandeld vanuit het gezichtspunt van de *economische psychologie*. Lewis knoopt aan bij de economisch-psychologische aanpak van Katona, Strumpel, Schmolders e.a. waarbij fiscale houdingen en percepties zoveel als interveniërende variabelen zijn tussen enerzijds het belastingstelsel als onafhankelijke variabele en de belastingnakoming of -ontduiking als afhankelijke variabele anderzijds. Voor een beknopte en selectieve weergave van Lewis' bevindingen is het dienstig diens analyseschema tot uitgangspunt te nemen (zie het schema) 11).

De gestippelde lijnen tussen de clusters geven aan dat de bedoelde samenhangen – die overigens niet voortspruiten uit een expliciet theoretisch model – over het algemeen weinig onderzocht zijn dan wel zwakke schakels vormen in de fiscale beleidsvoering. Ter illustratie van dit schema de volgende – willekeurig gekozen – bevindingen en conclusies, allereerst met betrek-

6) J. M. Buchanan, *Public finance in democratic process*, Chapel Hill, 1967, blz. 126 e.v.; R. E. Wagner, *Revenue structure, fiscal illusion, and budgetary choice*, *Public Choice*, jg. 25, 1976, blz. 46-47.

7) Pommererhne en Schneider, op.cit., blz. 382 e.v.

8) G. Schmolders, *Unmerkliche Steuern*, *Finanz-archiv*, Band 20, 1960, blz. 23-34.

9) Vgl. Thomas J. DiLorenzo, *Utility profits, fiscal illusion, and local public spending*, *Public Choice*, jg 38, 1982, blz. 244.

10) D. A. M. Meeles e.a., *De belastingbetaler in de knel*, Deventer, 1982, blz. 11 en 21.

11) Lewis, op.cit., blz. 156.

king tot de clusters 5 en 7. Over het algemeen is het publiek onthutsend onwetend, zo niet analfabeet op fiscaal terrein. Over de begrotingsomvang heeft men nauwelijks enig idee, de draagkrachtgedachte wordt slecht begrepen e.d. Men is zich meestal niet of slecht bewust van de zogeheten „fiscal connection”, dat wil zeggen de samenhang tussen de heffing en de bestemming van algemene middelen. Zoals menige autokoper een voertuig wenst dat van binnen groter is dan van buiten, evenzo willen burgers meestal minder belastingen en méér overheidsuitgaven. Slechts de beter opgeleide belastingbetalers beschikken over een behoorlijke dosis fiscale kennis en vertonen – dientengevolge? – een positieve houding tegenover belastingheffing. Deze conclusie, volgens welke opleiding een belangrijke determinant is van fiscale houding, correspondeert met die van Vinke hier in Nederland 12). Bij het inkomensniveau – als mogelijke determinant van fiscale houding – liggen de zaken anders. Er is voorzichtigheid geboden bij de verleidelijke uitspraak dat hogere inkomensgroepen meer anti-fiscaal zijn. Er bestaat niet zoiets als een lineaire relatie tussen inkomenshoogte en fiscale sympathie 13).

Een derde determinant van fiscale houding is het beroepsniveau. Evenals Vinke constateert Lewis vooral grote anti-fiscaliteit bij de zelfstandigen met name bij degenen met een hoog inkomen. Lewis oppert hier de hoge nakomingskosten en bijgevolg de grotere belastingzichtbaarheid als verklaringsgrond. Voor het overige vormen politiek wantrouwen en het gevoel gemanipuleerd te worden door overheidsmaatregelen belangrijke determinanten van anti-fiscale houding 14).

Wat betreft de clusters 6 en 8 concludeert Lewis dat – feitelijke en gepercipieerde – gelegenheid tot ontduiking alsmede contacten met belastingontduikers (leereffect, sociale druk!) de belangrijkste determinanten zijn van anti-fiscaal gedrag i.c. belastingfraude. Wat het derde cluster aangaat, is het opvallend dat fiscale beleidsmaatregelen maar ook theoretische literatuur ter zake van fiscaal bedrog veelal een misplaatst of misleidend beeld hanteren van de belastingbetaler. In die voorstelling is de contribuabele niet veel méér dan een „*homo economicus*” die – los van maatschappelijke invloeden en socialisatie – de kosten en baten van „tax cheating” nuchter tegen elkaar afweegt. Kortom, in die visie is de belastingbetaler iemand die streeft naar „optimal cheating” en zich slechts laat weerhouden door „constraints” zoals die in pakkansen en strafisico's liggen besloten. Kenmerkend voor deze ontoereikende, rationalistische benadering is de recente nota over de *Herstructurering tarief inkomstenbelasting*. Hierin wordt de steile tariefstructuur van de inkomstenbelasting als belangrijke oorzaak van fiscale fraude aangemerkt, waarbij nota bene Vinke's onderzoekbevindingen over anti-fiscale houding – dus niet het gedrag – „pour besoin de la cause” worden opgevoerd! 15). Men kan zich in gemoede afvragen of voor (groepen van) burgers die in de loop der tijd de smaak van het bedrog te pakken hebben

gekregen, een tariefsverlaging wel zal leiden tot een betere nakoming van betalingsverplichtingen 16). Met alle reden kan hier dan ook worden gesproken van een fiscale illusie bij de wetgever, als er al geen politiek opportunisme achter steekt.

Duvelstoejager

Alles bijeen genomen bevat Lewis' studie een schat aan onderzoekbevindingen en pittige conclusies, waarmee fiscale wetgever en politici hun voordeel zouden kunnen doen. Op dat punt moeten we ons echter geen illusies maken, al was het maar omdat de bereidheid tot het wegnemen van fiscale illusies waarschijnlijk afhankelijk is van de mate waarin het politieke (stemmen-)winst belooft op te leveren.

Niet alleen de onzichtbaarheid, maar ook de ingewikkeldheid van veel belastingheffing leidt tot fiscale illusie en bedrog. Een belangrijke oorzaak is gelegen in de introductie en toepassing van fiscaal-vreemde of zelfs -vijandige oogmerken in de belastingheffing. Met name sedert de denkbeelden van Adolphe Wagner wordt het acceptabel geacht om belastingheffing niet alleen te gebruiken als instrument ter bestijging van collectieve voorzieningen, maar ook voor de overdracht van inkomens, het bevorderen van eigen-woningbezit, het stabiliseren van de conjunctuur, het stimuleren van investeringen, het ontmoedigen van dubieuze consumptie en wat al niet. De polemiek zoals die destijds in Nederland is gevoerd over de (on-)zeigenlijke functies van belastingheffing, heb ik in dit blad eerder gereleveerd 17). Die discussie over het zogenoemde Haarlemmerolie-effect – belastingheffing als factotum of kwakzalversmiddel – is niet typisch voor het Nederlandse rechtsgebied. Voor Duitsland bij voorbeeld hebben Schmolders en Schelle een soort *zondenregister* opgesteld van gevallen waar fiscale en niet-fiscale oogmerken op gespannen voet met elkaar staan. Een soortgelijke inventarisatie voor de Nederlandse belastingheffing zou welkom zijn, vooral wanneer daardoor aan het licht zou komen dat regeringen – ongeacht hun pluimage – gelijkelijk last hebben van fiscale gemakzucht en politiek opportunisme.

Het advies van voornoemde auteurs luidt in ieder geval als volgt. Belastingmaatregelen met fiscaal-bedrieglijke oogmerken zijn slechts toegestaan, wanneer zij: 1. niet wezenlijk botsen met erkende eisen terzake de zichtbaarheid, begrijpelijkheid, neutraliteit e.d. van belastingheffing; 2. ten bate komen van de gehele bevolking en niet enkel van bepaalde groepen zoals dat met belastinguitgaven het geval is; 3. binnen de grenzen van de grondwet blijven en; 4. vergeleken met andere, alternatieve maatregelen – zoals subsidies – aantoonbare voordelen opleveren zonder onbedoelde of ongewenste neveneffecten 18).

Het voorgaande moge demonstreren dat het studiegebied van de fiscale illusies even uitdagend als lastig is. Tal van kwesties vragen nog om opheldering. Zo is het analyseschema van Lewis – waar het gaat om

de (dys-)functies van belastingheffing – voor verbetering vatbaar. Bovendien blijft in dat schema de inkomensvorming buiten beschouwing, evengoed als het stelsel van arbeidsverhoudingen. In dat verband kan gezegd worden dat de perverse effecten van de primaire inkomensvorming in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor belastingweerstand. In beginsel werkt het systeem van koppelingsmechanismen misschien goed, op voorwaarde dat de belasting- en premiegelden ten volle worden opgebracht. De daarvoor benodigde solidariteit ontbreekt echter, zodat er voortdurend méér wordt uitgekeerd aan de inkomens-trekkers dan er beschikbaar is.

Een andere belangwekkende kwestie betreft de – historische – relatie tussen staatsvorming en belastingheffing. Zo denkt menigeen dat de Nederlandse opstand tegen de Spaanse overheersing in 1572 is veroorzaakt door de tiende penning. De formidabele studie van Grapperhaus, die onlangs van de pers is gerold, demonstreert echter dat de zaken ingewikkelder zijn. Het is een misvatting te menen dat de tiende penning – een combinatie van omzet- en uitvoerbelasting – alleen te maken heeft met de zorg voor de eigen beurs. De betekenis van de tiende penning voor het welslagen van de opstand ligt vooral in de symboolfunctie die zij kreeg voor anti-Spaanse gevoelens. Daarachter schuilt de werkelijke oorzaak, namelijk het verzet van de gewesten tegen de vorming van een centrale eenheidsstaat. Het ontbreken van generale middelen – zoals de tiende penning – was een belangrijke hinderpaal voor dat eendwordingsproces. „Het ging om een levensgroot machtsconflict tussen de vorst en de standenvertegenwoordiging: niet tussen vorst en onderdanen” 19).

„Ultima verba”

In een van zijn laatste brieven – 2 april 1527 – drukt Machiavelli zijn zoon Guido onder meer het volgende op het hart: „Leeft gelukkig en geeft zo weinig mogelijk uit” 20). Ook voor onze verzorgingsstaat anno 1982 lijkt dat een goede raadgeving, al zal niemand de illusie koesteren dat hier van de nood geen deugd wordt gemaakt.

H. J. van de Braak

12) Lewis, op.cit., blz. 59; P. Vinke en I. J. Berghuis-Van der Wijk, *Rechtsregels in de ervaringswereld van verschillende bevolkingslagen*, Deventer, 1975, blz. 72.

13) Lewis, op.cit., blz. 55; Vinke, op.cit., blz. 73.

14) Vinke, blz. 74; Lewis, blz. 61 resp. 153, 154.

15) *Herstructurering tarief inkomstenbelasting*, Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1982-1983, 1761 1/1; P. Vinke, Norm en praktijk van de moderne belastingwetgeving betreffende inkomsten en vermogens, *Weekblad voor Fiscaal Recht*, 11 maart 1982.

16) Lewis, op.cit., blz. 180.

17) H. J. van de Braak, Collectieve sector en budgettaire discipline, *ESB*, 11 maart 1981, blz. 248-249.

18) Schmolders en Schelle, op.cit., blz. 77.

19) Ferdinand H. M. Grapperhaus, *Alva en de tiende penning*, Zutphen/Deventer, 1982, blz. 313.

20) Edmond Barincou, op.cit., blz. 186.